

йўқ. Шу сабабдан, “Хамса”даги меърожно-малар, айниқса, “Ҳайрат ул-аброр”нинг меърож ходисасига бағишланган бобнинг таҳлили Ҳазрат Навоийнинг диний-фалсафий дунёқарашини ўрганишда очкич вазифасини бажариши шубҳасиз.

Исломий нуқтаи назардан олиб қараганда, барча пайғамбарларнинг салафи ва отаси бўлган хотамуланбиё учун бошқа пайғамбарлар томонидан одамларни Ҳақ йўлига ҳидоят қилиш мақсадида кўрсатган мўъжизалари ҳам унинг камолоти ва тенгсиз сало-

хиятини кўрсатувчи амаллар ҳисобланади. Қолаверса, бу зотнинг мартаба ва даҳоси бошқа пайғамбарлардан анча баланд туради. Мазкур мўъжизавий ходисалардан айнан меърож ходисаси адабиётда кенг ёритилиши сабабларини ўрганиш махсус тадқиқотни тақозо этади. Шу сабабли, ушбу мақолада “Ҳайрат ул-аброр” достонидаги меърожноманинг яратилишида айнан қайси оят ва ҳадис манба вазифасини ўтаганини кўрсатишимиз бу йўлдаги дастлабки қадам сифатида баҳоланишини истар эдик.

ТАШХИС – МАЖОЗ АСОСИДАГИ САНЪАТ СИФАТИДА

МАМАЖОНОВ ЗОКИРЖОН

Катта илмий ходим-изланувчи, АДУ

Аннотация. Мақолада мажоз асосидаги санъатлар, хусусан, ташхис санъатининг ўзига хос томонлари, уларнинг пайдо бўлишида ўхшатишнинг роли ҳақида фикр юритилади. Ташхиснинг генетик жиҳатдан ўхшатиш эканлиги, ташхис, интоқ, ташбиҳ, истиора каби санъатларнинг бир илдиздан келиб чиққанлиги, ўхшатишнинг инсон тафаккури тараққиётининг турли босқичларидаги қўринишлари эканлиги мисоллар билан асосланган.

Таянч сўз ва иборалар: мажоз асосидаги санъатлар, ташхис, интоқ, ташбиҳ, истиора санъатлари орасида муштараклик, тарихий (диахрония) аспект, синхрония.

Аннотация. В данной статье выявляются некоторые особенности олицетворения, а также отмечается роль сравнения в его образовании. На основе примеров, обоснованы генетические связи олицетворения, персонификации, сравнения, метафоры с примерами.

Опорные слова и выражения: фигуры переосмысления, сходственные качества между персонификацией, сравнением, метафорой; исторический (диахронический) аспект, синхрония.

Abstract: In this article is emerged some features of an embodiment come and also noted the comparison role in its formation. On the basis of examples are proved the genetic linkages of an embodiment, personification, comparison and metaphor.

Keywords and expressions: reconsideration figures; similar qualities among personification, comparison and metaphor, historical (aspect); synchronism.

Ташхис арабча шахслантириш маъносини билдириб, истилоҳда шахсга хос хусусиятларнинг ҳайвонлар, қушлар, жонсиз нарса-предметларга нисбат берилишини англатади. Яъни, ташхисда инсонларга хос бўлган хис-туйғу, хатти-ҳаракатлар бошқа мавжудотларга ёки жонсиз нарсаларга кўчирилади. Бироқ, бу кўчириш механик тарзда ёки шунчаки ўйлаб

топилган бўлмай, муайян мантикий асосга эгадир. Бошқача айтсак, кўчирилаётган инсонга хос хусусиятлар билан ҳайвонлар, қушлар, ўсимликлар ёки бошқа жонсиз нарсаларнинг айрим жиҳатлари орасида ўхшашлик, муштаракликлар кузатилади. Жалолиддин Румийнинг қуйидаги рубойида ташхис санъати маҳорат билан қўлланган:

*Рухсорингдан рангин ўғирлабди гул,
Йўлтўсардек дорга осилмиш кокил.
Қанча нола қилди фойда бўлмади,
Фарахбахш бўйингдан жон олди булбул.*

Рубоийдаги гулнинг ёр рухсоридан ранг ўғирлаши, кокилнинг дорга осилиши, булбулнинг нола қилиши-ю, жон олиши – булар бари инсонга хос хусусиятларнинг гул, кокил ва булбулга кўчирилиши натижасида воқе бўлган ташхисдир. Бунда гул ранги билан ёр рухсорининг ранги, кокилнинг осилиб туриши билан дорда йўлтўсарнинг осилиб туриши, булбулнинг сайраши билан инсоннинг нола қилиши ўртасида ўхшашлик борлиги ташхиснинг юзага келишига мантикий асос бўлган.

Платон “ўзини қиёфа ва ё нутқда бошқа одамга ўхшатиш”ни тақлид деб билган. Платон ушбу хулосага ўзигача бўлган адабиётнинг, кенгрок қаралса, инсониятнинг тажрибасини умумлаштириш орқали келган. Негаки, олис архаик замонларда бу ўхшатишнинг асосий кўриниши бўлган. Зеро, архаик инсон ўз атрофидаги нарса-ҳодисаларнинг ҳаммасига жонли, ўзига ўхшаб фикрлайдиган, ҳис қиладиган мавжудот деб қараган. Яъни уларни ўзига ўхшатган, уларни ўзига қиёсан идрок этган. Бундай ўхшатишда объект билан субъект қўшилиб, бирлашиб кетган. Шу жиҳатдан қаралса, мумтоз адабиётда жуда кенг қўлланган, шунингдек, ҳозирда ҳам кенг қўлланувчи *ташхис*, *интоқ* санъатларини келиб чиқиши жиҳатидан энг қадимийлари дейиш мумкин. Абстракт тафаккурнинг ривожланиши билан инсон ўзини қуршаган нарса-ҳодисаларга ўзидан ташқаридаги нарса сифатида қарай бошлайди ва уларни шу сифатда ўрганишга ҳаракат қиладди. Энди ўхшатиш иккита объектни қиёслашга асосланади, яъни ўхшатиш субъекти объектдан ажралади. Тафаккурнинг кейинги ривожидавомида эса инсон ўхшашликка эга деб билган иккита нарсадан бирини аташ билан иккинчисини тушуна оладиган бўлди, яъни *истиора* (метафора) пайдо бўлди. Агар истиорада аввалига фақат кўзга аниқ ташланувчи

ўхшашликлар асос қилиб олинган бўлса, кейинчалик, яна тафаккур ривожидан боғлиқ ҳолда, кўздан яширин (яъни ассоциациялар орқали англанадиган) ўхшашликлар ҳам асос бўла бошлади. Шулардан келиб чиқсак, *ташхис*, *интоқ*, *ташбих*, *истиора* каби санъатларни бир илдиздан келиб чиққан, ўхшатишнинг инсон тафаккури тараққиётининг турли босқичларидаги кўриниши деб ҳисоблаш мумкин. Албатта, буларнинг ҳар бири ўзи пайдо бўлган вақтда энг аввал тафаккур амали (шакли) бўлган, кейин эса адабиётнинг ифода воситасига айланган.

Мумтоз адабиётшуносликдаги талкинларда ҳам бу санъатларнинг ўзаро боғлиқлиги эътироф этилади. Жумладан, Атоуллоҳ Хусайний “мажознинг барча навъларини истиора” деб атаган Рашидиддин Ватвотга қўшилмасдан, Қайс Розий изидан борган ҳолда “истиора улдурким, ясоқ ва ирода этилган маъно орасидаги алоқа ўхшашлиқтур”¹ дейди ва фақат ўхшатиш асосидаги кўчимни истиора деб билади. Олим истиора мажоз (кўчим)нинг ўхшашлик асосидаги навъи эканини таъкидлагачина: “Ақлиғ жондорлардин ўзга тилсиз хайвонлар, ўсумликлар, жисмларга хитоб ва аларнинг орасидаги тиғу қалам, куну тун, шамъу гул мунозаралари янглиғ шоирлар яратган мунозаралар ҳам истиора қабилдиндур”² деб ёзади. Яъни, бу билан Атоуллоҳ Хусайний ташбих, истиора, ташхис ва интоқ санъатлари орасида муштараклик мавжудлигини, бу муштараклик уларнинг ўхшатиш асосига қурилгани билан боғлиқлигини эътироф этади.

Ё.Исҳоқов ташхиснинг “халқ оғзаки ижоди учун характерли қадимий бадий усул”лиги, ушбу санъатнинг моҳияти махлуқоту нарса-ҳодисаларга “инсон учун хос хусусиятларни” бахш этиб тасвирлаш экани, унинг “рамзий ўхшашликка асосланиши”ни таъкид-

¹ Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ ус-санойиъ: Форс тилидан. А. Рустамов таржимаси. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1981. 219-б.

² Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ ус-санойиъ: Форс тилидан. А. Рустамов таржимаси. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1981. 220-б.

лайди: “ёгин булутнинг йиғисига, момакал-дироқ осмоннинг оху ноласига нисбат бери-лар экан, уларнинг замирида ташбихий-истио-равий алоқа ётади”¹. Профессор А. Ҳожиах-медов эса, аксинча, “Ташхис санъати ташбих, хусусан, ҳусни таълил санъатлари учун ҳам асос вазифасини ўтайди”² деб билади. Кўриб турганимиздек, иккала олимнинг қараши бит-та нуктада ўзаро зид келади: бири ташхиснинг асоси ўхшатиш деса, иккинчиси ташхис ўх-шатиш (ташбих)га асос бўлишини айтади. Бир қарашда мазкур иккала фикр ҳам асослидек туюлади. Масалан, А.Ҳожиахмедов ташхисга мисол тариқасида келтирган Навоийнинг куйидаги байтини олиб кўрайлик:

*Қатра қонларким томар кўксумга урган тошдин,
Заҳмдиндур демаким, қон йиғлар аҳволимга тош.*

Дарҳақиқат, бунда ошиқ кўксини ярала-ган тошдан ҳамон қон томчиб тургани уни йиғлаётган одамга ўхшатиш имконини ярат-моқда. Лекин аслида бу тафаккурнинг ик-кинчи амали бўлиб, биринчи амал тошнинг инсонга ўхшатилганидир. Яъни аввал тошга шахсга хос хусусият – бировнинг ҳолига қайиша олиш, ҳамдард бўла олиш сифатлари бахш этилган, тош инсонга ўхшатиш. Демак, биринчи босқичда ташхис ўхшатиш асосида юзага келган. Фақат бу ўринда киёс-ланаётган объектларнинг бири (одам) акс этмаган, чунки у бадиий тафаккурда шусиз ҳам англашиладиган ҳолга келган, яъни истиоравийлик касб этган. Тафаккурнинг кейинги амалида эса инсонга хос хусусият-ларга эга тош конкрет ҳолатга – бировнинг ҳолига ачиниб қон йиғлаётган инсонга ўх-шатилади. Шундан келиб чиқсак, байтдаги ташхис ўхшатиш (ташбих) асосида юзага келмоқда, аксинча эмас. Яна бир мисол си-фатида Атоийнинг машхур:

*Жамолинг васфини қилдим чаманда,
Қизорди гул уётдин анжуманда, –*

байтини олиб қарайлик. Бу ерда “гулнинг қизариши” (табиий жараён) билан “инсон-нинг уялганидан қизариши” (буниси табиий психофизиологик жараён) ўхшатилмоқда. Яъни “қизорди гул уётдин” дегани яхлит ҳолида бир истиораки, ўз навбатида у “гул – одам” ўхшатишидан ҳосил бўлган ва бадиий тафаккурда муқим ўринлашган истиора асосида вокеланади.

Маълум бўладики, масалага тарихий (диахрония) аспектда қараганда ўхшатиш ҳаммавақт ташхиснинг асоси (Ё. Исҳоқов) бўлади, эътибор ҳозирги ҳолат билан чега-ралаб олинган (синхрония) ҳолдагина таш-хис ўхшатиш асоси (А. Ҳожиахмедов) сана-лиши мумкин бўлар экан.

Юкорида кўрдикки, Атоуллоҳ Хусайний шеърда “тилсиз ҳайвонлар, ўсумликлар, жисм-ларга хитоб” қилинишини ҳам истиора қаби-лидан деб билади. Дарҳақиқат, Ғарбда апост-рофа деб юритилувчи ушбу усулга ҳам ташхис-нинг бир кўриниши сифатида қараш мумкин (А.Ҳожиахмедов бунини иншо усулларида бири сифатида фарқлаб, нидо санъати деб атайди). Бунга ишонч ҳосил қилиш учун Навоийнинг куйидаги байтини кўриб чиқиш мумкин:

*Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимга айт,
Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гуландомимга айт.*

Якқол кўриняптики, тонг шамолига му-рожаат этаётган лирик қаҳрамон уни ўзидек кўради, ўзига ўхшатади. Бироқ аслида ўх-шатиш амали айни дамда содир бўлаётгани йўқ, аксинча, шоир бу ўринда тайёр истио-радан фойдланмоқда. Зеро, ушбу истиора (шамолни жонли мавжудотдек тушуниш) қадим аجدодларнинг дунёни идрок этишга ҳаракатлари натижасида пайдо бўлган ва сўнгра бадиий тафаккурда сақланиб қолган. Яъни, моҳиятан ушбу истиора лисоний метафорага ўхшаш. Масалан, “кун ботди” дегани қачондир узоқ ўтмишда метафора бўлган: қадим аجدодлар табиий жараён – қуёшнинг уфқда ботиб кетишини бирор нар-санинг, масалан, сувга ботиб кетишига ўх-шатиш орқали идрок этганлар. Кейинчалик

¹ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. –Т.: Зарқалам, 2006. 92-б.

² Ҳожиахмедов А. Шеърини санъатлар ва мумтоз қо-фия. – Т.: Шарқ, 1998. 39-б.

унинг метафоралик хусусияти аста-секин йўқолиб (унутилиб), ўша табиий жараёнинг номи сифатидагина сақланганки, биз жараёни аташ учун ундан тайёр холда фойдаланамиз, унинг метафоралигини ўйлаб ҳам ўтирмаймиз. Бундан кўринадики, “куёш ботди” типдаги лисоний метафораларнинг аксарияти қадим аждоқларимиз тафаккур амали натижасининг тилдаги излари бўлса, ташхис ва интоқ санъатлари унинг бадиий адабиётда сақланган изларидир. Яъни Атоуллоҳ Хусайний ташхис ва интоқ санъатларини истиора демасдан, “истиора қабилидан” дегани бежиз эмас. Негаки, истиорадан фарқли ўлароқ, уларнинг иккисида ҳам сўз маъносининг кўчиши кузатилмайди. Айни чоғда, уларни истиорага монанд дейишга асос берадиган битта жиҳат бор: иккиси ҳам ўхшатиш асосида воқе бўлади ва иккисида ҳам истиорадаги каби ўхшатиш объектларидан бири матнда акс этмайди. Худди шу ўринда немис файласуфи Э.Кассирер (1874–1945)нинг бу масаладаги фикрларини эслаш ўринли. Унинг фикрича, тил тафаккур воситаси (инструменти)га айланиш жараёнида қадим аждоқларнинг образли-магик тасаввурларини тушунчаларга айлантиради, поэзия эса сўзга азалдан хос бўлган тасвирийлик (образлилик)ни сақлайди, сақлайдигина эмас, уни муттасил янгилаб туради¹.

Кассирер Э. мифологик мактаб қарашларини ривожлантирган ҳолда қадимги инсонларга хос бўлган мифологик тафаккурнинг йўқолиб бориши билан метафоранинг пайдо бўлиши орасида алоқадорлик бор деб ҳисоблайди. Моҳиятан шунга яқин фикрни кейинроқ рус адабиётшуноси О.Фрайденберг ҳам айтади. Айни пайтда, олиманинг қарашларида битта муҳим фарқ бор. Унинг фикрича, метафоранинг пайдо бўлиши мифларга ишонишнинг йўқолиши билан эмас, энг аввал образли тафаккурдаги структура ўзгариши

билан боғлиқдир. Яъни, архаик образнинг асоси аниқ ўхшатиб бериш (мимесис, таклид) бўлса, тараққиётнинг кейинги даврларида образ асосига ифодалаш кўзда тутилган маъно қўйилди ва шунинг натижасида метафора юзага келди².

Юқоридагилардан кўринадики, лисоний истиора билан ташхисда образлилик турли даражада намоён бўлади, бошқача айтсак, улар образлилик зинасининг турли поғоналарини банд этади. Зеро, лисоний истиоранинг образлилиги деярли йўққа чиққан, ташхис эса ўзида образли тафаккур изларини сақлайди ва анъанавий тарзда бадиий шартлиликка асосланувчи усул, образ сифатида қабул қилинади. Демак, юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки, мажоз асосидаги санъатларнинг асосий қисми, хусусан, ташхис ҳам, генетик жиҳатдан ўхшатишга бориб тақалади.

¹ Кассирер Э. Сила метафоры. // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1980. – С. 40–41.

² Поэтика: Труды русских и советских поэтических школ. – Будапешт, 1982. – С. 64–66.